

Жақыпбек Алтаев
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің
философия кафедрасының меңгерушісі,
эл-Фараби ғылыми зерттеу орталығының директоры,
философия ғылымдарының докторы, профессор

**Шәмші ұлттық мәдениет және ғылыми-танымдық журналы №4 (05)
сәуір, 2009 ж. 32-35 бб.**

Әбу Насыр әл-Фараби «Музыканың үлкен кітабы»

Қазақ топырағының талай ойшыл азаматтары Шығыс пен Батыс мәдениетін тең меңгеріп, өз еңбектерін көпке ортақ тілде жазып, кейінгі ұрпақтарына қалдыра білді. Олардың ішінде аты әлемге жайылғандары да аз емес. Солардың бірі бәрімізге танымал, Отырарлық ұлы жерлесіміз Әбу Насыр әл-Фараби. Сонымен қатар қасиетті Отырар даласы талай-талай ғұламаларды дүниеге алып келді. Еліміздің Бас Муфтиі, профессор Әббсаттар Дербісәлі «Отырар мәдениеті және Отырарлық ғалымдар» деген еңбегінде осы өңірден шыққан ғалымдар 27 Фарабидің аттарын атайды. Соның бірі Ислам ортағасыр философиясының көрнекті өкілі Әбу Насыр әл-Фараби болса, ендігі бір өкілі біздің үлкен замандасымыз ХХ-ғасырда ғұмыр кешкен Отырарлық ірі тұлға қазақ халқының бір туар дарынды композиторы Шәмші ағамызды айтсақ сол бір үлкен көштің, дәстүрдің жалғастығы, сабақтастығы болмақ деп ойлаймыз. Бірақ біздің бұл мақаламыз тікелей әл-Фарабидің музыка іліміне арналғандықтан ендігі жерде осы мәселе төңірегінде өз пайымдауларымызды ортаға салайық.

әл-Фарабиді дүниеге танытқан музыка теориясына арналған «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегі. Ғұлама бұл еңбегінде математикалық тәсілдерді пайдалану арқылы музыкалық дыбыстарды тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, нотаны алғаш дүниеге келтірді. Ол тек музыка теориясын ғана емес музыкалық аспаптарды да қолдан жасап, сол аспаптарда керемет ойнайда білген екен. Қазақ домбырасын дүниеге келтірген асқан музыка зерттеушісі ұлы бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби десек біз қателеспеген боламыз. Оған бірнеше ғылыми дәлелдер, Фараби жасаған музыкалық аспаптар түрі куә бола алады. Оның шебер орындаушылығы жөнінде шығыс халықтары арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген көптеген аңыздар да бар.

Фарабидің бұл музыкалық дыбыстың сипаты мен құрылымынан бастап, музыканың поэзиясымен байланысына дейінгі «музыкалық ғылымының» мәселелеріне ғана айналмай, музыканың эстетикалық-теориялық принциптерін шешуге бағытталған. әл-Фарабидің музыкасы, поэзиясы эстетикалық көз қарасы осы күнге дейін толық зерттелінбей келеді. Сондықтан да әл-Фарабидің музыка саласы бойынша жазылған теориялық мұраларды терең ұғынуға мүмкіндік береді- дейді Бурабаев М.С.[1. әл-Фараби. В кн. Трактаты о музыке и поэзии статья Бурабаева М.С. Философия искусство Абу-Насыра аль-Фараби. Алматы, 1993, с.6]

әл-Фараби эстетикалық-музыкалық ілімдерін танып білуде профессор М.С. Бурабаевтың жетекшілік етуімен жарық көрген әл-Фарабидің «Трактаты о музыке и поэзии» (1993) Профессор А.Х. Қасымжановтың «Эстетические взгляды аль-Фараби» (екеуі де орыс тілінде) деген шығармаларының алғашқы зерттеулердің бірі ретінде үлкен мәні бар деп ойлаймыз.

Музыка саласындағы зерттеу еңбектерінде Фараби музыканың емдік қасиетін, жағымды әсерін, дәлелдеді, сондай-ақ оның тәрбиелік мәні зор екенін баса айтты. Адамның музыка шығару қабілеті дарындылығы дәрежесінің әртүрлі сатысын көрсетіп адамның жан-жақты дүниесіне жағымды, жағымсыз әсер ететін музыкалық жанрларға талдау жасайды.

«Музыканың үлкен кітабы»: музыка өнеріне кіріспе; музыка өнерінің негіздері музыкалық композиция деген үлкен-үлкен төрт тараудан тұрады.

Фарабидің бұл еңбегі XV ғасырда-ақ латын тіліне аударылып, Европа музыка ғылымы мен өнерінің дамуына үлкен әсерін тигізді.

1930-35 жылдары француздың белгілі музыка зерттеушісі Г. Эрланже француз тіліне «Музыканың үлкен кітабын» аударған. Ол, «...Фарабидің бұл салада кейіннен араб тілінде жазған авторлардан артықшылығы жер мен көктей» деп жазса ағылшынның қазіргі үлкен бір музыка зерттеушісі Г. Фармер: Фараби орта ғасырдағы музыка жазған ең үлкен авторлардың бірі болды-деп жазды.

әл-фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» (Китаб әл-мусики әл-кабир) атты ғылыми-теориялық тәжірбиелік еңбегі жайында көптеген шетел ғалымдары да зерттеулер жазған [2. Мехди Баркешли. Мусипий Фараби. Техрон, 1354].

Трактат 1967 жылы Каирде Махмуд Ахмаз Хафийдің редакциясынан жарық көрген [3. Абу-Насыр аль-Фараби. Кітаб аль-мусики аль-кабир. Критический текст и комментарий Гаттас Абу аль-Малик аль-Хашба. Каир. 1967].

«Музыканың үлкен кітабы» қазақстан ғалымдарының тарапынан да зерттелуде. «Музыканың үлкен кітабында» тек музыка ғана емес, философия, математика, тарих, этнография т.б. ғылым мәселелері молынан ұшырайды.

Әбу-Насыр әл-Фараби өз еңбектерінде бір ғана шығыс (араб) музыкасының теориялық және тәжірбиелік мәселелері емес, Аристотель, Платон, Птоломей негізін қалаған ежелгі Грек (Рим) мәдениеті, Таяу шығыстағы Соғда, Хорасан, Сасанид, Кушан, одан қалды Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген көшпелі тайпалардың тұрмыс-тіршілігі туралы да көптеген құнды деректер келтіреді [4. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991, 284 б]. Бұл елдердің өзара мәдени рухани байланыстары туралы айта келіп әл-Фараби: «Бұл халықтарда ас-ауқат, нан-су, өмір табиғи құбылыс болып саналады. Олардың оңтүстік қапталында алыста жатқан (Эфиопия мен Судан елдері сияқты) халықтар, шығыстағы солтүстікке қарай созылған көшпелі түркі тайпалары батыстағы солтүстікке қарай орналасқан славян (сакалиба) елдері де бұл дәстүрге жақын жатады.

Бұлардың түр-түсі, асы-суы, үй-тұрмысы, музыкалық аспаптар мен әуендері өте ұқсас халықтар» [5. Большая книга о музыке. 108-109 с с] -деп жазып, көп халықтар жайлы олардың мәдени байланыстары туралы аса бағалы деректер келтірген.

әл-Фарабидің «Ғылымдар классификациясы» атты еңбегінде музыка ілімі туралы негізгі ойлары айқын көрінеді.

Мұнда Фараби музыка теориясын бес салаға бөледі.

1. Музыка туралы ілімнің, негізгі, зерттеу объектісі, тәсілдері.
2. Музыка туралы ілімнің негіздері, тондардың өзара байланысы мен қатынасы.
3. Музыка теориясының негіздерін зерттеу тәсілдерін қолдана білу (тәжірибе)
4. Тондардың негізін құрайтын музыкалық ырғақтар табиғаты.
5. Музыкалық әуен, оны шығару жолдары (композиция)

«Музыканың үлкен кітабы» оның бірінші тарауы- «Музыка өнеріне кіріспе». Бұл бөлім екі тараудан құралады. Оның алғашқысында «музыка» атауы, оның этимологиясы мен семантикалық негіздері, музыка ілімінің сан алуан мәселелері әуенінің шығу тегі, оны шығару, орындау, сондай-ақ музыкалық теориясы туралы ұғымдар болады. [6. Көбесов А. әл-Фараби. Алматы. 1971, 125 б].

Фараби жалпы музыка жайлы пікірлер айта отырып, музыка әуенімен оның қоғамдық қызметі туралы тоқтала келіп адамды ләззатқа бөлейтін әуен, эмоциялық әсер тудыратын әуен және әдеби текспен (өлшем) байланысты әуен деп үшке бөледі.

Бұл кітаптың екінші бөлімінде, адам құлағына жағымды әуендер, дыбыстың табиғи сезілуі, гармония және үндестік, музыкалық тондардың әрқандай ерекшеліктері, сөз болады. Мұнда дыбыстардың табиғи ерекшеліктері музыкалық әуендері кемелдендірудің жолдары мен принциптері, музыка теориясына байланысты көптеген құнды теориялық мағлұматтар келтіріледі. Тағы бір көңіл бөлетін жай әл-Фараби музыка мен поэзия арасындағы табиғи бірлікті мойындайды. Мұның өзі Фарабидің әндердің синкреттік сипатынан хабардар болғандығын дәлелдесе керек. Бұл біздер үшін өте құнды деректердің бірі болмақ. Яғни біздер Фарабидің поэзия өнерімен де шұғылдағандығы туралы мәлімет аламыз.

«Музыка өнерінің негіздері»-деп аталатын екінші тарау да екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлікте физикалық оның анықтамасы, дыбыс шығаратын денелер, жоғары және төмен дыбыстардың себептері, музыкалық интервальдар-қос октава, кварта, тон, үндестік және диссонанс қатынастары үлкен, орта кіші интервальдар жасаудың тәсілдерін, теориялық негіздерін көрсету [7. Көбесов А. әл-Фараби. Алматы. 1971, 125 б].

Тараудың екінші бөлімінде Фараби квартадан немесе аралықта пайда болатын интервалдар туралы теориялық мәселелерді қозғайды.

Трактаттың үшінші – «Музыкалық аспаптар»-тарауы да екі бөліктен тұрады. Алғашқысы- «кең таралған музыкалық аспаптардағы тондардың қалыптасу жолдары». Мұнда Фараби, ең алымен, уд аспабының құрылысы,

ашық пернелері, оған орындаушы саусақтарының орналасуы, төрт ішекті уд, соның бойында жасалатын интервалдардың арақатынасы, дыбыс қатары, жағымды тондар. Уд аспабын күйге келтірудің қарапайым және күрделі түрлері, оларды қолданудың тәсілдерін қарастырады [8. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991, 289 б].

Тараудың екінші бөлігі тамбур аспабының ерекшеліктеріне арналған. Бағдат тамбуры, тұрақты және айналымы пернелер, әр түрлі аккордтар жайында айтылады. Содан соң Фараби Хорасан тамбурына тоқталады. Оның да сан алуан нәзік ерекшеліктеріне үніліп, теориялық мәселелерін сөз етеді.

Кітаптың соңғы тарауы,-«Музыкалық композиция» деп аталады. Соңғы тарау да екі бөліктен тұрады. 1-ші бөлікте мелодияның анықтамасы, толық және толық емес топтар, топтардың кестелері, үндестік және диссонанс, эволюция, ырғақ негізгі ырғақ, соғулар, қосылушы ырғақтар, арабтардың дәстүрлі ырғақтары, мелодиялар шығару-сөз болады.

Екінші бөлігінде дауыс мелодиялары, адам дауысы, фонема және фризалар, сөздің мелодияға бейімделуі, бос және толтырылған тондар, бос және толтырылған топтарды айту, аралас айту, қосылушы және ажыратушы айтыстың, түрлері, дауыс мелодияларын шығарып (композиция) айтудың басталуы мен соңы мелодияның тиімділігі (әсері), мелодиялары әшекейлеу және олардың адам сезіміне қатысты жайлы айтылады. Бұл тұста да біздер әл-Фарабидің поэзиядан хабары бар екенін жақсы аңғарамыз. Себебі, әл-Фарабидің поэзия және әдебиет теориясымен айналысқан, зерттелген ғылыми еңбектері жайлы мағлұматтар өте аз.

әл-Фарабидің бірнеше музыкалық дыбыстардың бір мезгілде алынуы туралы теориясы да көңіл аударарлықтай: «Өзара кемел байланысқа түскен ноталарды, аккорд, туыстық үндестік (гармония) деп айтамыз» [9. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты, 216-217 с]- деген жерлері бүгінгі музыкалық теориялармен анықтамалармен үндесіп жатыр.

Әбу-Насыр әл-Фаарби музыкалық дыбыстардың үндестігі жайлы ойларын дамыта, айта келіп, олардың санын оңға жеткізеді:

1. Композицияға қосылып оны көркемдей түсетін немесе мәнін төмендететін гармония.
2. Уақыт гармониясы немесе ырғақ мәселесі.
3. Белгілі бір әуен құрайтын ноталарды топтастыру гармониясы.
4. Музыкалық әуен құрайтын басқыштарды топтастыру гармониясы.
5. Белгілі бір музыкалық әуен құру үшін ноталардың өзара алмасуының ерекше гармониясы.
6. Бір тектес үндес ноталарды қосу гармониясы.
7. Музыкалық әуен құрайтын басқыштар гармониясы.
8. Интервалдар гармониясы.
9. Әр түрлі тональдықтар негізінде алынатын құрылысы, ортақ гармониялар.
10. Ноталардың биіктігі мен төмендігі жәйлі гармония. [10. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты, 216-217 с].

Бұдан біздің пайымдайтынымыз, Фараби музыка теориясына қатысты барлық мәселелерді гармония деп атаса да, олардың ішкі мәнін өзінің дұрыс мағынасында түсінген.

әл-Фарабидің музыка жайлы ойларын айта келіп, «Музыка туралы үлкен кітабы» 2008 жылы Академик Ә. Нысанбаевтың ғылыми редакторлығымен «әл-Фараби және Сұлтан Бейбарыс қоғамдық қайырымдылық қорының» президенті, көрнекті кәсіпкер, қазақ мәдениетінің жанашыры Ысқақов Сапар мырзаның қаржылық қолдауымен тұңғыш рет толық қанды араб тілінен қазақ тіліне Ж. Сандыбаевтың аудармасымен жарық көрді. Сондықтан да Фарабидің бұл еңбегі өз тілімізге толық аударылып көпшілік оқырман қауымға ұсынылуы біздер үшін үлкен қуаныш әрі жетістік.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітабына» Махмуд Ахмад әл-Хафнидің алғы сөзінде «Даусыз әл-Фараби музыка өнерінің қолданбалы саласының жетік білгірі әрі осы өнердің теориялық негіздерінің барлық мәліметтерін білген. Оның осы ғылымдағы кітабы үлкен салмаққа ие болды себебі, ислам әлемі орнағалы бері, араб дүниесінде мұндай орасан еңбек, бұрын да кейін де жазылмаған.

Бұл қолжазба әл-Фарабидің есімін ғылым әлемінде одан әрі биікке көтерді. Кітап өзінің алпауыт көлемімен және автордың ұстанған әдіс күші мен жазу тәсілінің арқасында бұл өнердің күллі тарапы қамтылған.

әл-Фарабидің қолжазбалары өздерінің ауқымыдылығы мен ғылыми сөз тіркестерін қолданылуы қырынан, оқылу күрделілігі мен терең мазмұндылық жағынан күні бүгінге дейін зерттеушілерді қайран қалдыруда»- дейді [11. Әбу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап. Алматы., 2008. 29 б]

әл-Фараби бұл еңбекті өз замандастарының өтініші бойынша дәлірек айтқанда Әбу Жағфар Мұхаммед ибн әл-Қасым әл-Кирхи уәзірдің өтініші бойынша жазған екен. Біздер үшін әл-Фарабидің бұл еңбегі музыка саласы бойынша жазылған аса қымбат тарихи және мәдени мұра.

Сондықтан әл-Фараби сынды тамаша да ерекше тұлға туралы, оның дүниежүзілік мәдениетке қалдырған мұрасы туралы жастарға қашанда айтып, оны зерттеу нысанына айналдырып отыру біздердің парызымыз. Бұл мұраның ролі туралы сөз болғанда тарихи перспективаны сақтаудың маңызы аса зор.

Ал біз өз тіршілігіміздің тарихи екендігін есімізде түсірсек, ата-бабаларымыздың қалай өмір сүргені, қалай ойлап, қалай күн кешкенін білуге деген құмарлығымыз қарапайым таңсықтық шеңберінен шығып кетеді. Ендеше бізге Аристотельден басталып, әл-Фараби, Абай, Шәкәрім, Мұхтар, Құрманғазы, Шәмші т.б. жалғастырған қуатты мәдени-философиялық, музыкалық дәстүр туралы білмей болмайды. Біздің ұлттық ой-санамыздың мәдени өнеріміздің төл бастауы да осылар ғой.